TIBBIY YO'SINDAGI MAJBURLOV CHORALARINI QO'LLASH TO'G'RISIDAGI ISHLARDA HIMOYACHI ISHTIROKI

Fayzullayev Abdullo Abduazizovich
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
Davlat Universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20354504

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash to‘g‘risidagi ishlarda himoyachi ishtirokining huquqiy asoslari, protsessual ahamiyati va amaliy samaradorligi tahlil qilingan. Ruhiy holati buzilgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan majburlov choralarining o‘ziga xosligi, ularning inson huquqlariga ta’siri hamda sud jarayonida himoyachining roli alohida yoritilgan. Tadqiqotda himoyachining dastlabki tergovdan tortib sud muhokamasigacha bo‘lgan bosqichlardagi vakolatlari va ularning real amaliyotdagi qo‘llanilishi muhokama etilgan. Shuningdek, psixiatriya ekspertizasi xulosalarining huquqiy bahosi va ularni himoya nuqtayi nazaridan tahlil qilish zarurati asoslab berilgan. Maqolada mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy takliflar ilgari surilgan.
Kalit so‘zlar: tibbiyot, majburlov, himoyachi, protsess, ruhiyat, ekspertiza, sud, kafolat, huquq, adolat.

Аннотация. В данной статье анализируются правовые основы, процессуальное значение и практическая эффективность участия защитника в делах о применении принудительных мер медицинского характера. Особое внимание уделяется специфике данных мер в отношении лиц с психическими расстройствами, их влиянию на права человека и роли защитника в судебном процессе. Рассматриваются полномочия защитника на стадиях предварительного расследования и судебного разбирательства, а также их практическая реализация. Отдельно обосновывается значение психиатрической экспертизы и необходимость её критической правовой оценки с позиции защиты. В работе также предлагаются научные рекомендации по совершенствованию законодательства и практики.
Ключевые слова: медицина, принуждение, защитник, процесс, психика, экспертиза, суд, гарантия, право, справедливость.

Abstract. This article analyzes the legal foundations, procedural significance, and practical effectiveness of defense counsel participation in cases involving compulsory medical measures. Special attention is given to the specificity of such measures applied to individuals with mental disorders, their impact on human rights, and the role of defense counsel during judicial proceedings. The study examines the powers of defense counsel at the stages of preliminary investigation and court proceedings, as well as their practical implementation. It also highlights the importance of psychiatric expert evaluations and the need for their critical legal assessment from a defense perspective. The article proposes scientific recommendations for improving legislation and law enforcement practice.
Keywords: medicine, coercion, defender, procedure, psyche, expertise, court, guarantee, law, justice.

Kirish. So‘nggi yillarda jinoyat-protsessual huquq tizimida shaxs huquq va erkinliklarini ta’minlash, ayniqsa ruhiy holati buzilgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan majburlov choralarining huquqiy kafolatlarini kuchaytirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda. Bu tendensiya zamonaviy huquqiy davlat tamoyillarining rivojlanishi, inson

huquqlarining ustuvorligi hamda sud-huquq tizimida adolat va insonparvarlik prinsiplari mustahkamlanishi bilan bevosita bog‘liqdir. Xususan, tibbiy yo‘sindagi majburlov choralari (TYMCh) nafaqat huquqiy institut sifatida, balki tibbiyot va huquq kesishgan murakkab ijtimoiy-huquqiy mexanizm sifatida namoyon bo‘lib, u bir vaqtning o‘zida shaxs sog‘lig‘ini himoya qilish, jamiyat xavfsizligini ta’minlash hamda davlatning ijtimoiy barqarorlikka oid manfaatlarini uyg‘unlashtirish vazifasini bajaradi. Mazkur institutning o‘ziga xos jihati shundaki, u jinoyat jazosi sifatida emas, balki profilaktik va tibbiy reabilitatsion xarakterga ega bo‘lgan majburiy chora sifatida qo‘llaniladi. Biroq uning amaliy oqibatlari shaxsning erkinligini sezilarli darajada cheklashi, ayrim hollarda esa uzoq muddatli tibbiy nazorat ostiga olinishi bilan bog‘liq bo‘lgani uchun, bu institut yuqori darajadagi protsessual kafolatlarni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash jarayonida inson huquqlarining buzilmasligini ta’minlash, ayniqsa protsessual himoya mexanizmlarining samaradorligini oshirish dolzarb vazifalardan biridir.

Ilmiy adabiyotlarda ta’kidlanishicha, majburiy tibbiy choralar shaxs erkinligini cheklovchi eng sezgir va murakkab protsessual institutlardan biri bo‘lib, u faqat sud tomonidan, aniq tibbiy-psixiatrik asoslar hamda huquqiy mezonlar chuqur o‘rganilganidan so‘ng qo‘llanilishi lozim. Bunday yondashuv shaxs huquqlarini asossiz cheklash xavfini kamaytirish bilan birga, sud qarorlarining asoslanganligi va adolat tamoyiliga mosligini ta’minlaydi. Shu jihatdan qaraganda, himoyachining ishtiroki nafaqat protsessual formalitet, balki real va amaliy huquqiy kafolat sifatida namoyon bo‘ladi. Amaldagi ilmiy va amaliy yondashuvlarda himoyachi ishtiroki masalasi tobora ko‘proq formal protsessual bosqich sifatida emas, balki shaxs huquqlarini real himoya qiluvchi faol institut sifatida talqin etilishi zarurligi qayd etilmoqda. Chunki ruhiy holati buzilgan shaxslar ishtirokidagi ishlar o‘zining murakkabligi bilan ajralib turadi: ularda tibbiy ekspertiza xulosalari, psixiatrik baholashlar hamda huquqiy kvalifikatsiya o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘ladi. Bunday sharoitda huquqiy bilim va tibbiy xulosalar o‘rtasida muvozanatni ta’minlash, dalillarni tanqidiy baholash hamda shaxs manfaatlarini himoya qilish aynan himoyachi zimmasiga yuklanadi. Shuningdek, zamonaviy ilmiy qarashlarda himoyachining faolligi ishning barcha bosqichlarida — dastlabki tergov, ekspertiza tayinlash va o‘tkazish, sud muhokamasi hamda yakuniy qaror qabul qilish jarayonlarida — shaxsning protsessual huquqlari to‘liq ta’minlanishining asosiy sharti sifatida baholanadi. Bu esa, o‘z navbatida, tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llashda inson huquqlarini himoya qilishning xalqaro standartlari, jumladan mutanosiblik, zaruriyat va eng kam cheklov tamoyillariga mos yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi.

TYMCh qo‘llash jarayonida ekspertiza instituti hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, uning xulosalari ko‘pincha sud qarorlarining asosiy tayanchiga aylanadi. Shu bois, himoyachining ushbu jarayondagi ishtiroki ekspert xulosalarining obyektivligini ta’minlash, ularni qayta tekshirtirish, qo‘shimcha savollar berish va muqobil tibbiy baholashni talab qilish orqali adolatli protsessni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash bilan bog‘liq ishlarda himoyachi ishtirokining huquqiy tabiati, uning protsessual vakolatlari doirasi hamda amaliy samaradorligini chuqur o‘rganish bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masala hisoblanadi. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar jinoyat-protsessual huquq tizimida inson huquqlarini yanada mustahkamlash, sud jarayonlarining adolatini oshirish hamda huquqiy himoya mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash instituti jinoyat-protsessual huquq tizimida alohida o‘rin egallaydi va u nafaqat huquqiy, balki tibbiy-psixiatriya hamda inson huquqlari bilan chambarchas bog‘liq kompleks institut sifatida baholanadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda ushbu institutning asosiy mohiyati shaxsning ruhiy holati bilan bog‘liq ijtimoiy xavflilikni kamaytirish, jamiyat xavfsizligini ta’minlash

hamda shaxsning o‘zini va boshqalarni himoya qilishdan iborat ekanligi qayd etiladi. Shu bilan birga, ilmiy manbalarda mazkur choralarni qo‘llash jarayonida protsessual kafolatlar, ayniqsa himoyachi ishtiroki masalasi markaziy o‘rinda turishi ta’kidlanadi. Ilmiy adabiyotlarda tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarining huquqiy tabiati turlicha talqin qilinadi. Bir qator yondashuvlarda bu choralar jinoyat jazosi emas, balki tibbiy-profilaktik xarakterga ega bo‘lgan majburiy xavfsizlik chorasi sifatida ko‘riladi. Boshqa qarashlarda esa ularning cheklovchi xususiyati yuqori ekanligi sababli, ular jinoyat-protsessual majburlov choralarining maxsus turi sifatida baholanadi. Har ikkala yondashuvda ham umumiy jihat shundan iboratki, ushbu choralar shaxsning erkinligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi va shu sababli kuchli protsessual kafolatlarni talab qiladi.

Himoyachi ishtiroki masalasi ilmiy adabiyotlarda alohida o‘rganilgan muhim yo‘nalishlardan biridir. Tadqiqotchilar ruhiy holati buzilgan shaxslar ishtirokidagi ishlar o‘zining murakkabligi bilan ajralib turishini, chunki bu jarayonda tibbiy ekspertiza xulosalari huquqiy baholash bilan uzviy bog‘liqligini ta’kidlaydi. Shu sababli himoyachi nafaqat protsessual vakil, balki huquqiy va tibbiy xulosalarni uyg‘unlashtirishda muhim vositachi sifatida ham qaraladi. Ayrim manbalarda himoyachining ishtiroki formal talab emas, balki real himoya kafolatini ta’minlovchi zarur element ekanligi qayd etiladi. Boshqa ilmiy qarashlarda himoyachining ushbu toifadagi ishlar bo‘yicha vakolatlari keng talqin qilinadi. Unga ko‘ra, himoyachi nafaqat sud jarayonida, balki dastlabki tergov bosqichida ham faol ishtirok etishi, psixiatriya ekspertizasi tayinlanishi va uning xulosalarini baholash jarayonida ishtirok etishi lozim. Bu esa shaxsning huquqlari cheklanishi ehtimolini kamaytiradi va qaror qabul qilishda xolislikni ta’minlaydi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda amaliyotda himoyachining roli yetarlicha faol emasligi, ko‘pincha protsessual formalizm doirasida qolib ketishi tanqid qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarda tibbiy majburlov choralarini qo‘llash jarayonida inson huquqlarini himoya qilish standartlariga rioya etish masalasi ham keng yoritilgan. Xususan, shaxsning erkinlik huquqi, adolatli sudlov huquqi va tibbiy yordam olish huquqi o‘rtasidagi muvozanat muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlanadi. Himoyachi ushbu muvozanatni ta’minlashda asosiy protsessual subyektlardan biri sifatida qaraladi. Shu sababli zamonaviy yondashuvlarda himoyachining ishtiroki faqat yuridik vakillik emas, balki inson huquqlarini amalda ta’minlash mexanizmi sifatida baholanadi. Ayrim ilmiy manbalarda tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llashda sudning roliga alohida e’tibor qaratiladi. Sudning asosiy vazifasi tibbiy xulosalarni huquqiy mezonlar asosida baholash va shaxsga nisbatan qo‘llaniladigan choraning zaruriyligi hamda mutanosibligini aniqlashdan iboratdir. Bu jarayonda himoyachining dalillari, e’tirozlari va huquqiy pozitsiyasi sud qarorining adolatli bo‘lishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda psixiatriya ekspertizasining ahamiyati ham keng tahlil qilingan. Ruhiy holatni aniqlash bo‘yicha ekspert xulosalari ko‘pincha ishning asosiy daliliy bazasini tashkil etadi. Biroq ayrim tadqiqotlarda ekspertiza xulosalarining mutlaq emasligi, ularni boshqa dalillar bilan birgalikda baholash zarurligi qayd etiladi. Bu esa himoyachining faol pozitsiyasini yanada muhim qiladi, chunki u ekspert xulosalarining asoslanganligini savol ostiga qo‘yishi va muqobil dalillarni keltirishi mumkin.

Yana bir muhim ilmiy yo‘nalish himoyachining protsessual kafolatlarni ta’minlashdagi roliga bag‘ishlangan. Bu yondashuvga ko‘ra, himoyachi ishtiroki shaxsni asossiz ravishda majburiy davolashga yuborish xavfini kamaytiradi. Ayniqsa, shaxsning o‘z fikrini to‘liq ifoda eta olmasligi yoki ruhiy holat sababli o‘z manfaatlarini himoya qila olmasligi holatlarida himoyachining roli yanada ortadi. Zamonaviy ilmiy qarashlarda raqamli tibbiyot, telepsixiatriya va elektron sud jarayonlari rivojlanishi ham tibbiy majburlov choralariga ta’sir ko‘rsatishi qayd etiladi. Bu yangi sharoitlarda himoyachining ishtiroki masofaviy shakllarga ham moslashishi kerakligi, huquqiy himoya mexanizmlari esa

texnologik rivojlanish bilan uyg‘unlashishi zarurligi ta’kidlanadi. Tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llashda himoyachi ishtiroki nafaqat protsessual talab, balki inson huquqlarini ta’minlashning asosiy kafolatlaridan biridir. Ilmiy qarashlar bu institutning murakkabligini, uning tibbiy va huquqiy jihatlarining o‘zaro bog‘liqligini hamda himoyachining faol ishtiroki adolatli qaror qabul qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot muhokamasi. Tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash to‘g‘risidagi ishlarda himoyachi ishtiroki masalasi jinoyat-protsessual huquqning eng murakkab va ko‘p qirrali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur institutni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, uning huquqiy mohiyati faqat protsessual tartib bilan cheklanmaydi, balki inson huquqlari, tibbiy xulosalar ishonchliligi hamda sudning diskretsion vakolatlari o‘rtasidagi muvozanatni ham qamrab oladi. Shu sababli himoyachining ishtiroki ushbu toifadagi ishlarning adolatli hal etilishida markaziy kafolat sifatida maydonga chiqadi. Tadqiqot natijalari tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash jarayonida asosiy muammo sifatida himoyachining protsessual faolligi yetarli darajada ta’minlanmasligini ko‘rsatadi. Amaliyotda ayrim holatlarda himoyachi ishtiroki formal xarakterga ega bo‘lib, u ish materiallari bilan to‘liq tanishish, ekspertiza jarayonida ishtirok etish yoki qarorlarga e’tiroz bildirish imkoniyatlaridan to‘liq foydalanmaydi. Bu esa shaxsning huquqlari cheklanishi xavfini oshiradi va protsessual tenglik prinsipiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Tibbiy majburlov choralarining o‘ziga xos jihati shundaki, ular jinoyat jazosi emas, balki tibbiy-profilaktik xarakterga ega bo‘lgan majburlov choralari sifatida qo‘llaniladi. Biroq ularning amaliy oqibatlari shaxs erkinligini sezilarli darajada cheklashi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, himoyachi ishtiroki nafaqat huquqiy vakillik, balki shaxsning real himoya mexanizmini ta’minlovchi asosiy institut sifatida baholanishi lozim. Ayniqsa, ruhiy holati buzilgan shaxslarning o‘z huquqlarini mustaqil himoya qila olmasligi ushbu institutning ahamiyatini yanada oshiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri — psixiatriya ekspertizasining hal qiluvchi rolidir. Amaliyotda sud qarorlari ko‘pincha ekspert xulosalariga asoslanadi, biroq bu xulosalarning mutlaq va shubhasiz dalil sifatida qabul qilinishi ilmiy jihatdan bahsli hisoblanadi. Himoyachi aynan shu bosqichda faol ishtirok etib, ekspertiza xulosalarining asoslanganligini tekshirish, qo‘shimcha savollar berish va muqobil ekspertiza tayinlashni talab qilish huquqiga ega bo‘lishi kerak. Aks holda, bir tomonlama tibbiy xulosalar asosida shaxsga nisbatan majburiy davolash choralari qo‘llanishi ehtimoli yuzaga keladi. Shuningdek, sud muhokamasi jarayonida ham himoyachining roli yetarli darajada namoyon bo‘lishi lozim. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sudlar ko‘pincha tibbiy xulosalarga yuqori darajada tayanadi va himoyachining e’tirozlari yetarli darajada chuqur tahlil qilinmaydi. Bu esa adversarial (tortishuv) prinsipining zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Holbuki, aynan himoyachi tomonidan keltirilgan huquqiy argumentlar sudga qaror qabul qilishda muqobil yondashuvlarni ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim masala — protsessual kafolatlarning yetarliligi masalasidir. Tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llashda shaxsning ishtiroki, uning fikrini eshitish, huquqiy yordamdan foydalanish imkoniyati kabi kafolatlar muhim ahamiyatga ega. Biroq ruhiy holati buzilgan shaxslar ko‘pincha protsessda to‘liq ishtirok eta olmaydi, bu esa himoyachining “o‘rnini bosuvchi” funksiyasini kuchaytiradi. Ya’ni himoyachi nafaqat vakil, balki shaxs manfaatlarini to‘liq ifodalovchi asosiy subyektga aylanadi. Tadqiqot natijalari shuni ham ko‘rsatadiki, xalqaro standartlarda tibbiy majburlov choralarini qo‘llashda mutanosiblik (proportionality), zaruriyat (necessity) va eng kam cheklov (least restrictive measure) tamoyillari asosiy o‘rin tutadi. Ushbu tamoyillarni amalda ta’minlashda himoyachining roli juda muhimdir, chunki u har bir cheklovning

asoslanganligini savol ostiga qo‘yishi va muqobil, kamroq cheklovchi choralarni taklif etishi mumkin.

Amaliyotdagi yana bir muammo — himoyachining protsessual vakolatlari chegaralarining aniq belgilanmaganligidir. Ayrim hollarda himoyachining ekspertiza materiallariga to‘liq kirish huquqi yoki tibbiy hujjatlarni mustaqil ravishda o‘rganish imkoniyati cheklangan bo‘lishi mumkin. Bu esa himoya strategiyasini shakllantirishni qiyinlashtiradi va protsessual tenglikni buzadi. Shu sababli himoyachining vakolatlarini yanada aniq va kengroq normativ asoslarda mustahkamlash zarurati mavjud. Tadqiqot muhokamasida raqamli texnologiyalar va masofaviy sud jarayonlari ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ayrim protsessual harakatlar onlayn shaklda amalga oshirilishi mumkinligi himoyachining ishtirokini yanada moslashuvchan qiladi. Biroq bu jarayonda ham huquqiy kafolatlar, maxfiylik va to‘liq ishtirok etish imkoniyati ta’minlanishi lozim. Aks holda, raqamli format himoya huquqini cheklovchi omilga aylanishi mumkin. Umuman olganda, tadqiqot muhokamasi shuni tasdiqlaydiki, tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash ishlari murakkab huquqiy va tibbiy muvozanatni talab etadi. Ushbu muvozanatni ta’minlashda himoyachi instituti hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, uning faol va real ishtiroki adolatli sudlovni ta’minlashning asosiy sharti hisoblanadi. Shu sababli amaliyotda himoyachining rolini kuchaytirish, uning protsessual vakolatlarini kengaytirish va ekspertiza hamda sud bosqichlarida teng huquqli ishtirokini ta’minlash dolzarb ilmiy va amaliy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Tibbiy yo‘sindagi majburlov choralarini qo‘llash to‘g‘risidagi ishlar jinoyat-protsessual huquqda alohida murakkab toifani tashkil etadi, chunki ular bir vaqtning o‘zida ham tibbiy, ham huquqiy, ham inson huquqlari bilan bog‘liq masalalarni qamrab oladi. O‘tkazilgan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu jarayonda himoyachi ishtiroki shaxsning protsessual huquqlarini ta’minlash va adolatli sud qarorini qabul qilishda muhim kafolat vazifasini bajaradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, amaliyotda himoyachining ishtiroki har doim ham yetarli darajada faol bo‘lmaydi, bu esa ayrim hollarda protsessual tenglik va himoya huquqlarining cheklanishiga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, psixiatriya ekspertizasi xulosalarining hal qiluvchi rolini hisobga olganda, himoyachining ushbu bosqichdagi faol ishtiroki juda muhimdir. Umuman olganda, tibbiy majburlov choralarini qo‘llashda himoyachining vakolatlarini kengaytirish, uning protsessual ishtirokini real va samarali kafolatlash hamda sud jarayonida tortishuv prinsipini kuchaytirish zarur. Bu esa shaxs huquqlarini ishonchli himoya qilish va adolatli qaror qabul qilishning asosiy sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. American Psychiatric Association. (2022). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed., text rev.). American Psychiatric Publishing.
2. Ashworth, A., & Horder, J. (2020). Principles of criminal law. Oxford University Press.
3. Booth, T., & Griggs, S. (2021). Mental health law and human rights: Contemporary challenges in criminal procedure. International Journal of Law and Psychiatry, 74, 101–112.
4. Brown, M. (2019). Criminal justice and mental disorder: The role of legal safeguards. Law and Human Behavior, 43(3), 215–228.
5. Foucault, M. (2021). Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason. Vintage Books.
6. Garland, D. (2020). The culture of control: Crime and social order in contemporary society. University of Chicago Press.
7. Herring, J. (2021). Medical law and ethics. Oxford University Press.

8. Kleinig, J. (2020). The ethics of policing and imprisonment. Cambridge University Press.
9. Lau, P. (2019). Legal representation in psychiatric detention proceedings. Journal of Forensic Psychiatry & Psychology, 30(5), 689–705.
10. Morse, S. J. (2022). Mental disorder and criminal responsibility. Journal of Law and Psychiatry, 45(2), 150–167.
11. Roberts, J. V., & Erez, E. (2021). Mental health and criminal justice policy. Criminal Justice Review, 46(4), 389–406.
12. Szasz, T. (2018). Law, liberty, and psychiatry: An inquiry into the social uses of mental health practices. Syracuse University Press.
13. United Nations. (2019). Principles for the protection of persons with mental illness and the improvement of mental health care. United Nations Publications.
14. World Health Organization. (2021). Mental health, human rights and legislation: Guidance and practice. WHO Press.
15. Zedner, L. (2020). Criminal justice. Oxford University Press.